
*Анна
Лактіонова*

СУЧАСНА ФІЛОСОФІЯ СВІДОМОСТІ: методологічні «запити»

У сучасній філософії свідомості (Philosophy of Mind), центральній філософській дисципліні аналітичної традиції у філософії, не існує чітких визначень та остаточно розбудованих зв'язків між такими термінами і відповідними концептами, як свідомість (mind), усвідомлення (consciousness) і психіка (psychics). Часто вони виявляються синонімічними, особливо з погляду на те, як ними оперують різні автори. На інтуїтивному рівні зрозуміло, що вони є різними модусами концептуалізації ментального життя людини, і ми пропонуємо спробувати у цій розвідці застосувати саме такі, наведені вище їх відповідники.

У цій статті критично проаналізуємо розуміння усвідомлення в термінах його суттєвих ознак класиком аналітичної філософії Дж. Серлем. Концепти «свідомість» та «усвідомлення» є наріжним каменем для аналізу в межах філософії свідомості, методологія якої може виявитися оманливою, що упередить можливість плідних результатів у її межах. Це засвідчує дискусія, до якої ми звернемося в другій частині статті, між М.Р. Бенетом та П.М.С. Гакером [Bennett, Hacker, 2007], з одного боку, і Дж. Серлем [Searle, 2007] та Д. Денетом [Dennett, 2007], що прагнуть спростувати аргумент Бенета й Гакера, з іншого боку.

Коли йдеться про усвідомлення, є загальноприйнятними такі його риси, виокремлення яких вдало сформулював Дж. Серль [Searle, 1994] і, як ми в подальшому опишемо, якими важко не схарактеризувати

і свідомість. Кожен з цих термінів, і свідомість (mind) і усвідомлення (consciousness), не має усталеного визначення, яке приймали би всі. Отже, згідно із Серлем, можна виокремити такі вісім суттєвих рис усвідомлення, що мають бути предметом різноманітних емпіричних досліджень.

Суб'єктивність, що є станом «перебування у тямі» (awareness), станом чутливості (sentience). Які нейробіологічні процеси стоять за цим станом, що його безпосередньо внутрішньо переживає людина? Термін «суб'єктивність» може видатися невдалим. Ми взагалі наполягаємо на нищівності суб'єкт-об'єктної дихотомії у всіх можливих протиставленнях, адже з позиції філософії дії (практичної філософії), яку ми відстоюємо, таке протиставлення знімається. Йдеться про людину в статусі дієвця, який своєю активністю, діями, що можуть бути гармонійно домірними природі речей, актуалізує їх (речей) наявність. І власна свідомість, і інші люди, і світ навколо, і спільносвітні орієнтації, постають зсередини активності дієвця.

Разом з тим застосування характеристик «суб'єктивний», «об'єктивний» інколи важко уникнути. Адже суб'єктивність у наведеному значенні внутрішньої притомності є безпосередньо доступною людині, у цьому смислі, іноді кажуть про «привілейований доступ» до власної свідомості; проте наука, в класичному її розумінні — принаймні від XVII сторіччя, прагне об'єктивності.

Йдеться про епістемологічну об'єктивність наукових досліджень та онтологічну об'єктивність того, що існує і що досліджується наукою. Тобто в епістемологічному розумінні прагнуть встановити об'єктивно істинне знання, що не залежало б від окремих власних поглядів і бажань дослідників. Якщо такими є статуси знання та істини, то і те, про що знання, має існувати об'єктивно. Тобто реальність, яку досліджує наука, має бути об'єктивною, незалежною від людського досвіду. Проте саме об'єктивність наукового знання, а не онтологічна об'єктивність є суттєвою рисою класичної науки. Отже, нейронауки прагнуть епістемологічно об'єктивного дослідження онтологічно суб'єктивної реальності — реальності суб'єктивних станів та їхніх ознак усвідомлення. Для Серля епістемологічно об'єктивна наука про онтологічно суб'єктивне видається прийнятною.

До цього можна поставитися скептично, адже сама наведена фіксація суб'єктивності та об'єктивності видається суперечливою. Нам бачиться більш слушним відмовитися від термінів «суб'єктивність» та «об'єктивність» узагалі, аби запобігти зазначеним протиставленням і суперечностям. Йдеться про дійсно внутрішньо доступне кожному власне ментальне життя, перебіг його переживань, їх чинність завдяки власній активності з усвідомлення, активність з «перебування при тямі». Поза такою активністю, здійсненністю наведена риса усвідомлення (суб'єктивність у термінах Серля, «перебування при тямі», запропоноване нами) не є чинною.

Єдність, цілісність (unity) усвідомлення. Різноманітні ментальні переживання відбуваються з людиною одночасно, як *єдиний* досвід усвідомлення.

Серль проводить аналогію з кантівським трансцендентальним синтезом ап-перцепції і з тим, що нейробіологи називають «проблемою зв'язування» (binding problem). Єдність усвідомлення виявляється в кожний момент як те, що всі переживання постають перед нами як єдине поле усвідомлення, і усвідомлення поширюється за межі таких окремих моментів, вони усвідомлюються продовжуваними, в послідовності. Цьому відповідають різні типи пам'яті.

Залишається дискусійним, з нашого погляду, чи можна і чи варто вводити рису єдності усвідомлення, ілюструючи її дискретними моментами усвідомлення. Саме виокремлення подібних моментів видається сумнівним. Досвід усвідомлення є певним «потокком» переживань, станів, його поділ на моменти є доволі умовним і пов'язаний з різними змістами усвідомлених переживань. Єдність усвідомлення як його характерна ознака неминуче здійснюється кожним з нас (за нормальної (здорової, непатологічної) психіки і дотримання поширених у певному спільносвітньому середовищі звичок). Наш привілейований доступ до внутрішніх ментальних переживань, станів, до внутрішнього усвідомлення засвідчує єдність останнього й умовність його розчленування на різні частини в різні часи. Тлом єдності усвідомлення є особистісна тотожність «Я», тобто те, що кожний з нас залишається тотожний собі впродовж життя попри можливості суттєвих внутрішніх і зовнішніх змін, брак пам'яті про себе тощо; зазначимо навіть так: тотожність особистості проявляється цілісністю усвідомлення, тому цю рису — цілісність усвідомлення — можна вважати епіфеноменом тотожності особистості.

Спрямованість (інтенційність, intentionality) усвідомлення. Усвідомлення завжди є спрямованим на щось, наші ментальні стани і переживання завжди про щось. Те, про що наші переконання, бажання, страхи, інтереси, не обов'язково є тим, що існує в фізичному світі. Їхні змісти можуть бути помилковими, такими, що відсилають самі до себе, такими, що з'являються під зовнішнім впливом, тощо. Звичайно, не всі ментальні процеси є такими, що усвідомлюються, проте неусвідомлювані (що не потрапляють до уваги) і підсвідомі (а також надсвідомі в термінах фрейдизму) процеси, переживання і стани є такими, що принципово могли б стати доступними особистісному усвідомленню і загальнолюдському розумінню. Наголосимо спеціально, що з філософської точки зору саме така принципова можливість певного змісту стати змістом усвідомлення, тим, на що спрямоване усвідомлення, є вкрай цікавою. Змісти не існують як такі, у власному статусі, поза тим, щоб бути змістами особистісного усвідомлення і, відповідно, загальнолюдського розуміння.

Розрізнення між центром і периферією усвідомлення. Оскільки одночасно в «поле» усвідомлення потрапляють різноманітні переживання і змісти, їм приділяють не однакову увагу. Проте увагу можна переключати, переспрямовувати. Серль наполягає, що переключення більшої уваги на певний зміст, або ж переживання, що тоді усвідомлюється більшою мірою, засвідчує, що

дане переживання було наявним у полі усвідомлення на периферії, проте не було відсутнім узагалі. Якби воно було відсутнім, не було б на що переключати увагу, робити його центром усвідомлення.

Гештальт-структура досвіду усвідомлення. Усвідомлення досвіду характеризується структурністю, що переважає, в безпосередньому переживанні структурність сприйманого стимулює відчуття та їх усвідомлення. Нам властиво, ми схильні переживати структурно. Це затвердилось у гештальт-психології і є, на думку Серля, одним із найважливіших відкриттів у її межах. Йдеться про те, що нам природно і звично при усвідомленні структурувати те, що ми сприймаємо і переживаємо, у певних формах, відповідно до наших здатностей, набутих звичок тощо. Тобто ми структурно асоціюємо та адаптуємо в усвідомленні те, на що воно спрямоване, включно з даними сприйняттям. Таким чином, ми сприймаємо, усвідомлюємо, міркуємо тощо завжди у певний спосіб, певним властивим нам — особистісно та спільно з іншими — і культурно поширеним чином.

Аспект знайомства (обізнаності, ознайомленості, familiarity). Люди звикли сприймати будинки, дерева тощо саме як такі предмети, ставитися позитивно і негативно до певних ситуацій і т. ін. Тобто нам природно асимілювати досвід набором більш-менш засвоєних категорій. Цей аспект може мати певний ступінь.

Нам видається, що дві попередні риси усвідомлення можна поєднати в одну, а, можливо, навіть звести до риси спрямованості усвідомлення. Оскільки і те, що Серль називає гештальт-структурою досвіду усвідомлення, і аспект знайомства видаються деталізацією механізму того, як, в який спосіб наше усвідомлення завжди має спрямованість на дещо. «Аспект знайомства» є подібним до звичок, набутих у процесі зростання і перебування в певному спільносвітньому середовищі. «Гештальт-структуру досвіду усвідомлення» також можна інтерпретувати повністю аналогічним з «аспектом знайомства» чином, проте можна тлумачити і в термінах апріорності, вроджених здатностей. Останнє видається сумнівним, проте можна схематично зупинитися на тому, щоб «аспект знайомства» інтерпретувати в термінах звичок, а «гештальт-структуру досвіду усвідомлення» — в термінах здатностей. У такому разі знов-таки видається виправданим і вдалим поєднати ці дві риси в одну.

Настрій. Кожен з нас перебуває в певному настрої, настрій, на думку Серля, пронизує досвід усвідомлення особистості. Настрій тут розуміється доволі загально, не як безпосередньо депресивний або ж піднесений, добрий або поганий гумор, апатія чи байдужість, а і як такий, що наявний навіть тоді, коли його неможливо спеціально зафіксувати й описати.

Нам видається гідним згоди, що перебування в певному настрої можна пояснити в біохімічних термінах, а з іншого боку — впливом явних і неявних обставин, що стосуються і залучають носія настрою. Це показує й досвід плідних (і не зовсім плідних) медикаментозних втручань, що допомагають контролювати настрій.

Разом з тим, напевне, варто виокремлювати настрій не як окрему рису усвідомлення, а, знов-таки, як механізм спрямованості усвідомлення, загальну перспективу спрямованості усвідомлення. Настрій як така риса спрямованості усвідомлення вартій уваги і є власне наявним тільки тоді, коли його можна описати. Тоді він є епіфеноменом певних нейрофізіологічних процесів, на них можна зважати, пробувати контролювати тощо задля упередження небажаної (заздалегідь такої, що викривляє) спрямованості усвідомлення.

Наполягати на тому, що настрій завжди наявний, навіть коли його усвідомлено не відчувають і тоді його зовсім не можна описати (на відміну від того, коли його можна описати і коли його відчувають, проте не можуть мовно зафіксувати), видається невиправданим. Бувають нормальні психічні стани, не супроводжувані жодним настроєм, позбавлені жодного настрою.

Остання суттєва риса усвідомлення, за Серлем, — *межові умови* (boundary conditions) усвідомлення. Більш вдало це можна назвати ситуаційністю усвідомлення. Йдеться про те, що наше усвідомлення завжди ситуаційне, ми переживаємо власне усвідомлення ситуаційно.

Разом з тим усвідомлення ситуації, в якій має місце усвідомлення, може бути на периферії, або ж, на думку Серля, начебто відсутнє взагалі. Відсутність усвідомлення ситуації, в якій відбувається усвідомлення, на нашу думку, не узгоджується з тим, як Серль описує рису розрізнення між центром і периферією усвідомлення. Адже якщо усвідомлення *ситуації усвідомлення* відсутнє взагалі, то як можливе переключення уваги на нього? Тоді ситуаційність не була б суттєвою рисою усвідомлення.

Можливо, знов-таки і не варто виокремлювати її як таку окрему рису, а говорити про ситуаційність як можливий (не завжди наявний суттєвим чином) аспект спрямованості. Адже якщо людина в певному (можливо, але не обов'язково, похилому, адже це може трапитися з кожним) віці не завжди миттєво здатна схопити, наприклад, який сьогодні день, місяць, скільки їй років і тому подібні ознаки ситуації, в якій вона перебуває, то вони й не будуть суттєво ситуаціювати спрямованість її усвідомлення.

У такий спосіб із наведених Серлем восьми рис усвідомлення, всі з яких можна приписати як суттєві для свідомості, тільки три перші, на наш погляд, є власне суттєвими. Це — «перебування при тямі», єдність чи цілісність (що є епіфеноменом особистісної totoжності) і спрямованість. Інші з наведених Серлем рис (розрізнення між центром і периферією, гештальт-структури та аспект знайомства, настроїв, ситуаційність) — радше механізми, що деталізують те, як проявляє себе спрямованість усвідомлення. Те, що всі риси стосуються як усвідомлення, так і свідомості, засвідчує, що термінологічна непроясненість їх і їхні відмінності є доволі умовними.

Свідомість вочевидь є більш загальним, порівняно з усвідомленням, концептом. Проте ця очевидність може видатися оманливою: дійсно часто

ці концепти збігаються, а їх розрізнення виявляється зайвим ускладненням, що заплутує розбудову дослідження. Усвідомлення видається таким, що не включає такі процеси свідомості, яким бракує спрямованості й «перебування при тямі». А цілісність (єдність), пов'язана з належністю свідомості окремому носієві, навіть якщо не усвідомлюється спеціально, сутнісно характеризує свідомість, натомість можна вести мову про суспільну свідомість та усвідомлення тощо. Наведений аналіз демонструє багатогранність, багатощаблевість і складність методологічного оформлення тематики філософії свідомості.

Перейдемо до наступної важливої проблематики. Як свідомість, усвідомлення, ментальні процеси співвідносяться з фізичними, тілесними станами, процесами. Їх пов'язаність здається безсумнівною. Наприклад, наш перцепційний досвід залежить від того, яким є зовнішній світ, що його фіксують наші органи сприйняття, а також від процесів, що мають місце в мозку. Як моє бажання випити води спрямовує рухи мого тіла, щоб дотягнутися до склянки? А. Шопенгауер називав психофізичну проблему «світовим вузлом», непіддатним для розв'язання.

Постановкою та сучасним розумінням цієї проблеми ми завдячуємо, крім інших, і Р. Декарту. Для нього свідомість — ментальна субстанція, сутнісна природа якої — мислення та усвідомлення. Тіло, або матеріальна субстанція — протяжність, що є масою. Тому є сутності, що стосуються іматеріальних свідомостей, а також ті, що стосуються матеріальних тіл, крім того — ментальні (мислення, бажання, відчуття) та фізичні (форма, розмір, вага) властивості. Свідомість і тіло об'єднані в людській істоті.

Найпоширенішим є погляд, відповідно до якого світ є принципово фізичним: якби вся матерія зникла, то у світі нічого не залишилося б, ні свідомостей, ні сутностей, ні життєвих спроможностей і людських здатностей. Цей погляд називають фізичним монізмом або онтологічним фізикалізмом. Згідно з ним, ментальні стани і процеси з'являються у певних комплексних фізичних системах, таких, як, наприклад, біологічний організм, а не іматеріальний привід. Тому психофізична проблема полягає в тому, щоб пояснити, як ментальний характер організму або системи співвідноситься із його або її фізичною природою.

Згідно з фізикалізмом, первинними і пріоритетними є фізичні властивості і закони про них. Всі зафіксовані фізичні факти про тіло визначають усі факти ментального життя. Тобто всі ментальні властивості залежать від фізичних процесів організму. Це слабкий варіант фізикалізму (*weak physicalism*). В сильному варіанті фізикалізму (*strong physicalism*) кожна психологічна подія забезпечена нейрофізіологічним корелятом. Отже, чим відрізняються ментальні процеси від тілесних, чи є вони чимось більшим або іншим?

Тайп-фізикалізм (*type-physicalism*) отожднює ментальні властивості з нейрофізіологічними. Наприклад, біль — не епіфеномен («субпродукт») мозкових процесів, а власне мозковий процес. Це — редукціонізм: ментальне

не заперечується, а ототожнюється з фізичним і є предметом наукового дослідження в такому статусі.

Так само, як і біхевіоризм, де ментальне ототожнюють із поведінкою, тайп-фізикалізм є неприйнятним. Ментальне настільки змінне і багатоманітне, що його не можна вичерпно визначити в нейрофізіологічних термінах. Наприклад, біль може дуже відрізнитися у кожного індивіда і в інших живих істот, навіть спричинений у подібний спосіб. Неможливо визначити такий типовий біль, якому відповідав би типовий фізичний процес.

Функціоналізм залишається найбільш потужним підходом до психофізичної проблеми сьогодні. Типові ментальні процеси є типовими функціями, а не типовими фізичними процесами. Наприклад, біль є проміжною каузальною функцією між подразником (зовнішній вплив), поведінковою реакцією (пошкодження) та іншими ментальними станами (прагнення позбавитися болю). Більшість функціоналістів є фізикалістами в тому розумінні, що таке каузальне посередництво (функція) забезпечується відповідними фізичними станами. Проте це не є тайп-фізикалізм, тобто різноманіття ментальних процесів не тотожне фізичним і біологічним процесам. Отже, функціоналізм є психологістським дослідженням функціональних властивостей і типів, їхніх каузальних ролей, дослідженням, абстрагованим від фізичних і біологічних процесів.

Ментальне життя здійснюється як перебіг різноманітних подій. Їх емпіричні дослідження — предмет когнітивних нейронаук. Проте концептуально саме філософське осмислення передує рефлексійному оцінюванню, порівняльним результатам і кінцевим імплікаціям, забезпечує можливість розуміння та інтерпретації наукових пояснень. Бенет і Гакер наголошують: «Якщо емпіричні питання адресуються без адекватної концептуальної ясності, не правильне розуміння виникає неминуче, і, ймовірно, ми матимемо неслухну спрямованість дослідження» [Bennett, Nacker, 2007: p. 5].

Бенет, з боку нейронауки, а Гакер, з боку філософії, вказують, що розумінню нейрофізіологічних структур і процесів, динаміки сприйняття, думок, пам'яті, емоцій і, більш загально — стосунку між мозком і свідомістю сприяють численні дослідницькі експерименти, проте бракує концептуальних умов і плідних упереджень. Часто концепти розбудовують помилково, неадекватно, що тягне за собою помилкове застосування і неслухне розуміння. Тобто бракує слухного загального теоретизування. Парафія когнітивних нейронаук — емпіричні питання про нейрофізіологічні структури, операції та процеси, умови їх функціонування. Парафія філософії — концептуальні питання, опис логічних відношень між концептами про свідомість і самосвідомість, про сприйняття і відчуття, про структурні стосунки між такими сферами, як психологічне і нейрофізіологічне, ментальне і поведінкове та ін. Концептуальні питання передують приписуванню значень істини (істина, хиба), не встановленню істинності емпіричних положень; стосуються форм репрезентації, того, що має сенс, а що залишається оманю.

Свідомість і мозок ні тотожні, ні відмінні. Психічні властивості людини як цілого не притаманні тільки її мозку або його частинам, так само як і не притаманні суто її свідомості. Така позиція, що її відстоюють Бенет і Гакер, не є задовільною для критично налаштованих Дж. Серля [Searle, 2007] та Д. Денета [Dennett, 2007], що прагнуть спростувати аргумент Бенета й Гакера.

Денет [Dennett: 2007] наполягає, що аргумент Бенета і Гакера сягає корінням оксфордської філософії повсякденної мови — потужного напрямку середини ХХ століття, що вже не є актуальним, через занепад філософії мови. Власне, він називає прагнення Гакера і Бенета до філософської концептуалізації нейрофізіологічних досліджень наївною антропологією, а саму концептуалізацію, що виявляється лише критикою мови, характеризує невиправданою апіорністю, що уможливорює філософські упередження в поганому сенсі.

Серль із подібних до Денетових підстав критикує Бенета і Гакера. Він наголошує, що людська свідомість є набором станів [Searle, 2007: р. 98], а вести мову про ці стани означає вести мову про мозок і притаманні йому нейрофізіологічні процеси, тоді мозок включений у причинний механізм продукування поведінки. На його думку [Searle, 2007: р. 106], потрібно відрізнити існування ментальних феноменів (станів свідомості) від можливості вести мову про них. Остання (можливість вести мову) не є визначальною стосовно першого (існування ментальних феноменів). З цим важко погодитися, хоча дана позиція є поширеною.

Варто зазначити, що механізм концептуалізації пов'язаний з інституційованим (у випадку науки) і загальноприйнятим і зрозумілим (у випадку повсякденного життя) вжитком мови. Мовне вираження і фіксація завдяки термінам і словам вирішально засвідчують і спрямовують те, як концептуалізуються і розуміються емпіричні дані.

Таким чином, філософія свідомості є найпоширенішим напрямком сучасної філософії, що перебирає на себе онтологічну, епістемологічну, антропологічну й т. ін. проблематику. Методологія філософії свідомості залишається неоднозначною, що засвідчив запропонований у статті аналіз. Наріжні проблеми у межах філософії свідомості, зокрема психофізична проблема, проблема тотожності особистості та інші, залишаються такими, що їх досліджують у різних методологічних перспективах (наприклад, різного роду фізикалізм, функціоналізм тощо). Сподівання на більш плідну методологічну узгодженість, слухна постановка завдань, уникнення зайвих ускладнень між дослідниками різних кіл, шкіл і напрямків є запорукою плідного розвитку цієї філософської галузі.

ДЖЕРЕЛА / REFERENCES

Bennett, M. R., Hacker, P. M. S. (2007). Philosophical Foundations of Neuroscience. The Introduction. In: *Neuroscience and Philosophy. Brain, Mind, and Language*. New York, Columbia University Press, pp. 3–13.

- Dennett, D. (2007). Philosophy as Naïve Anthropology: Comment on Bennett and Hacker. In: *Neuroscience and Philosophy. Brain, Mind, and Language*. New York, Columbia University Press, pp. 73–95.
- Searle, J. (2007). Putting Consciousness Back in the Brain: Reply to Bennett and Hacker, Philosophical Foundations of Neuroscience. In: *Neuroscience and Philosophy. Brain, Mind, and Language*. New York, Columbia University Press, pp. 97–124.
- Searle, J. (1994). The Problem of Consciousness. In: *Philosophy and Cognitive Sciences: proceedings of the 16th International Wittgenstein Symposium, 15–22 August 1993, Kirchberg am Wechsel (Austria) / ed.: Roberto Casati*. Wien, Holder-Pichler-Tempsky, pp. 1–10.

Статтю одержано / Received 02.03.2016

Anna Laktionova

MODERN PHILOSOPHY OF MIND: METHODOLOGICAL “ENQUIRIES”

J. Searle distinguishes eight features of consciousness: subjectivity; unity; intentionality; the distinction between the center and periphery of consciousness; the gestalt structure of conscious experience; the aspect of familiarity; mood; boundary conditions. Not all of them are taken appropriately; and all of them can be applied to mind. Mental life is accomplished as a stream of different events. Their empirical investigation is the subject of cognitive neurosciences. But, conceptually philosophical deliberation is prior to reflective evaluation, comparative results and final implications; it enables the possibility of understanding and interpretation of scientific explanations. Mind and brain are neither identical nor different. Psychic properties of a human being as a whole are not inherent just in his brain, or its parts, as well as exclusively in his mind.

Keywords: mind, consciousness, philosophy of mind, physicalism, functionalism, personal identity, mind-body problem

Анна Лактіонова — кандидат філософських наук, доцент, докторант кафедри філософії філософського факультету Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Сфера наукових інтересів — філософія свідомості, епістемологія.

Anna Laktionova — PhD in philosophical sciences, associate professor, doctoral candidate of the department of philosophy, philosophical faculty, Taras Shevchenko Kyiv National University. Academic interests: Philosophy of Mind, epistemology.
